

СТРУКТУРА КОРИСЛИВОЇ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ЗЛОЧИННОСТІ

У кримінології склалося два підходи до структуризації злочинності – статистичний та емпіричний. Перший підхід передбачає аналіз первинної і вторинної статистичної інформації, в якій відображені показники щодо питомої ваги, співвідношення складових частин масиву зареєстрованих корисливих насильницьких злочинів та осіб, які їх вчинили за встановленими формами статистичної звітності¹. Емпіричний підхід полягає у фіксації типових рис, стійких міжелементних зв'язків, закономірного порядку організації об'єкту пізнання на основі аналізу зібраної та узагальненої емпіричної інформації. Прикладним завданням цієї роботи буде структурний аналіз емпіричної інформації, що включає результати вибіркового узагальнення 1122 архівних кримінальних справ, розглянутих місцевими районними та апеляційними судами 12 областей України (2001-2007 рр.) за злочинами, передбаченими ст. 115 п.п. 6, 11 ч. 2, 146, 186, 187, 189, 257, 289 (у частині дій, вчинених із корисливих мотивів і поєднаних із насильством), а також формалізоване інтерв'ювання 362 засуджених, проведеного в 22 виправних колоніях середнього та максимального рівнів безпеки. У ході аналізу намагатимемося встановити інваріантні типові ознаки, притаманні для усіх структурних елементів, що мають характер вірогіднісно-статистичної закономірності і виявляються у вигляді тенденції розвитку. У зв'язку із значними обсягами отриманого аналітичного матеріалу оприлюдненню результатів нашого дослідження присвячується низка публікацій, в яких окрема увага приділяється питанням характеру корисливої насильницької злочинності, регіональній структурі, стійкості міжелементних зв'язків. Нижче по тексту висвітлюватимуться лише деякі показники структурного розподілу, здійсненого на підставі таких кримінально-правових групувальних ознак,

¹ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. – Кн. 1. Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 162-163.

як співучасть, мотив (мета) і спосіб вчинення злочину, а також кримінологічних критеріїв – сфер суспільного життя, найбільш уражених корисливими насильницькими злочинами, топографії та часової періодизації поширення злочинних проявів зазначеної категорії.

Результати узагальнення судової практики свідчать, що 60,5% вбивств із корисливих мотивів, 100% вбивств, учинених на замовлення, 65,3% насильницьких грабежів, 75,2% розбоїв, 74,4% вимагань, 73,4% незаконного заволодіння транспортними засобами і 78,6% незаконного позбавлення волі та викрадення людей вчинялися злочинцями у співучасті. Звідси випливає, що відомою рисою корисливої насильницької злочинності є груповий характер її проявів. У пошуках пояснення встановленої тенденції ми включили до переліку питань формалізованого інтерв'ювання засуджених пункт щодо причин учинення корисливих насильницьких злочинів саме у складі групи. Отримані відповіді можна систематизувати наступним чином: разом легше реалізувати намір, потрібна взаємодопомога і підтримка – 32,5%, мене умовили (обманули) – 27,4%, самотужки не вправся б через брак досвіду – 17,2%, не бажаючи втрачати авторитет серед інших співучасників – 14,1%, самому страшно, не зміг би здолати фізичний опір потерпілого – 5,2%, під примусом з боку співучасників – 3,6%. Вважаємо, що в основі формування рішення щодо об'єднання зусиль злочинців лежить принцип криміногенної оптимальності, що виявляється у співвідношенні вигідності очікуваного результату й ризиків виконання спільного злочинного наміру. Психологічні дослідження проблеми групового рішення доводять, що члени групи схильні до більш ризикованих дій, ніж поодинокі². Водночас відзначається про найвищу вмотивованість групової активності, спрямованої на досягнення середньої складності цілей при невисокому ризику небажаних наслідків³. Очевидно, існує й загальна закономірність, згідно з якою високодохідні програми спільних дій є інструментально важкодоступними. Чим прогнозованіше збільшення розміру матеріальної вигоди, тим більший ступінь наразитися на завзятий опір потенційного власника майна, що обумовлює складнішу структурну організацію групового способу дій, удосконалений

² Головаха Е.И. Структура групповой деятельности: социально-психологический анализ. – К.: Наук. думка, 1979. – С. 100.

³ Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений: Учебное пособие. – М.: Аспект Пресс. 2003. – С. 41.

механізм заподіяння фізичної шкоди. У прикладному сенсі це означає, що розширюється чисельний склад співучасників, здійснюється загальне керівництво, встановлюються тісніші зв'язки між членами групи, створюються відповідні умови для ефективнішої реалізації мети (план, підготовка, зброя та ін.), формується набір альтернативних варіантів виконання плану, намічається перспективний вид злочинної спеціалізації.

Розглянемо результати узагальнення судової практики щодо форм співучасті, рольового розподілу співучасників, чисельного складу груп корисливого насильницького спрямування. Насамперед, зазначимо загальну тенденцію переважання простої співучасті (співвиконавства) без розподілу ролей, що характерно для усієї типологічної групи корисливих насильницьких злочинів. Закономірність спільного застосування насильства до потерпілого пояснюється вимогами зниження ризику небажаних наслідків у вигляді подолання реального опору жертви та зобов'язань кругової поруки на випадок затримання, своєрідне подвійне перестраховування. Окрім виконавців, дії окремих співучасників були кваліфіковані судами як дії організаторів: вбивств із корисливих мотивів (2,8%), вбивств на замовлення (27,4%), незаконного позбавлення волі та викрадення людини (15,4%), грабежів (1,4%), розбоїв (3,5%), вимагань (6,5%), бандитизму (17,8%), незаконного заволодіння транспортними засобами (3,4%). Пособники й підбурювачі виявлялися ще рідше.

За стійкістю суб'єктивних зв'язків, стійкістю умислу домінує група за попередньою змовою, що зумовлено особливістю конструкції норм більшості складів корисливих насильницьких злочинів, де вчинення посягання за попередньою змовою групою осіб передбачено як кваліфікуюча ознака. Вчинення корисливих насильницьких злочинів організованою групою має незначну поширеність: вбивства з корисливих мотивів (2,7%), вбивства, вчинені на замовлення (8,6%), незаконне позбавлення волі та викрадення людини (9,1%), грабїж (1,2%), розбій (3,9%), вимагання (7,4%), бандитизм (95,0%), незаконне заволодіння транспортними засобами (4,2%). Слід сказати, що 5% банд були визнані злочинними організаціями. Кримінально-правова структура співучасті набуває більш деталізованого вигляду за рахунок доповнення кримінологічними даними щодо чисельного складу груп корисливого насильницького спрямування. Результати дослідження цього показника відображені у таблиці 1.

Таблиця 1

**Чисельний склад груп корисливого
насильницького спрямування**

Чисельний розмір групи	Види корисливих насильницьких злочинів							
	115 п.6	115 п.11	146	186	187	189	257	289
2 особи	67,1%	54,3%	45,5%	74,1%	67,3%	49,2%	-	68,1%
3 особи	24,7%	40,0%	18,1%	18,5%	20,4%	29,8%	5,0%	25,5%
4-6 осіб	8,2%	5,7%	36,4%	7,4%	11,4%	19,5%	67,5%	6,4%
більше	-	-	-	-	0,9%	1,5%	27,5%	-

На підставі вищевикладеного можна зробити узагальнені кримінологічні оцінки співучасті при корисливих насильницьких злочинних посяганнях, виділяючи дві потужні тенденції.

У своїй масі корисливі насильницькі злочини вчиняються у простих формах співучасті групами за попередньою змовою без розподілу ролей. Чисельний склад таких груп, як правило, становить 2-3 особи. Співвиконавство як спосіб групових дій найбільш поширений при вчиненні вбивств з корисливих мотивів, грабежів, розбоїв, незаконного заволодіння транспортом. Трохи рідше зустрічається при вимаганнях. Слід наголосити, що в основі подібного групоутворення лежить збіг корисливих інтересів, що відбуваються у спільній меті одержати наживу насильницьким шляхом, тому щойно інтереси та цілі «розійдуться», або неповною мірою будуть задоволені – група розпадається, якщо, звичайно, до цього не буде викрита органами кримінального переслідування. Групи у складі 2-3 осіб можна умовно поділити на два види: 1) трансформовані з неформальних дозвільних груп підлітків та молоді; 2) контактні і з знайомих осіб, що утворюються під конкретну задачу насильницького збагачення.

За даними вибіркового кримінологічного дослідження, понад третина грабійницьких і розбійницьких груп трансформувалися із дозвільних компаній підлітків і молоді⁴. За радянських часів неформальні групи деліквентів мали хуліганську спрямованість, формувалися за принципом гультяйства, були досить чисельними, статусно-стратифікованими, з певними правилами поведінки, назагал протестно налаштованими до піонерсько-

⁴ Рыбаков В.И. Некоторые аспекты социальной и криминологической характеристики преступных групп. – Херсон: Ун-т внутр. дел. 1977. – С.69.

комсомольської виховної ідеології. Нинішні неформальні групи деліквентів корисливо спрямовані, виникають на паритетних началах при збіганні інтересів, захоплені, шкідливих звичок. Комерціалізація дозвілля призвела до переформування неформальних груп, обмеження кола спілкування. Приятельські взаємини вибудовуються на основі більш-менш рівних матеріальних можливостей, а також із міркувань вищої платоспроможності «друга». Поширена в підлітково-молодіжному середовищі азартно-ігрова залежність, мода на легкі наркотики та енергетичні фармстимулятори, престижно-брендові торгівельні марки одягу, клубну контркультуру тощо надпотужно генерують криміногенну мотивацію підлітків і молоді з малозабезпечених сімей. Для останніх звичною практикою початкового етапу здобування коштів на культові розваги та усталені споживацькі стандарти стали нелегальний металобрухтовий промисел, періодичні дріб'язкові крадіжки, промотування предметів домашньої обстановки, випадкові заробітки. Постійний брак коштів породжує агресивну конфліктність членів криміногенних компаній на підставі поділу виручки. боротьби за матеріальні привілеї, пошуку ситуативної вигоди. Подібного роду заняття формують готовність перейти до насильницьких форм збагачення, сповна реалізувати юнацький максималізм. Серед учасників криміногенних груп корисливого спрямування завжди знаходяться особи, схильні до застосування насильства в різних життєвих ситуаціях. Саме з їх числа й виникає ситуативна співучасть осіб, емоційно заражених ідеєю невідкладного збагачення насильницьким шляхом. За даними дослідження К.Є. Ігошева, третина підлітково-молодіжних групових розбоїв і грабежів вчинялися відразу після виникнення наміру без вагань⁵. Напевно, в таких випадках виявляється групова конформність, приєднання до рішення інших, вплив колективного настрою, дифузія індивідуальної відповідальності, намагання зайняти високостатусні позиції у колективі. Однак сказане не означає відсутності попередньої змови. Остання може існувати як у загальних рисах, так і бути конкретизованою, проявлятися у вербальному чи конклюдентному волевиявленні.

Значно частіше групи корисливого насильницького спрямування з 2-3 осіб одразу формуються під конкре-

⁵ *Игошев К.Е.* Психология преступных проявлений среди молодежи: Учеб. пособ. — М.: Высш. шк. МВД СССР, 1971. — С. 88.

тизовану задачу насильницької наживи. Для цього зовсім не обов'язкове попереднє неформальне спілкування, проведення дозвілля, наявність емоційної прихильності тощо. До складу цих об'єднань входить вузьке коло знайомих осіб, нерідко зі спільним колонійським минулим, які періодично контактують між собою безпосередньо або опосередковано. Плани таких груп недалекоглядні – на примітивно вигідній основі разом роздобути кошти злочинним шляхом на поточні витрати. Відсутність перспективної програми спільних дій говорить про ситуативність співучасті, нестійкість намірів, фрагментарність виявів злочинної волі, недостатню підготовленість посягань. Певні висновки про стійкість більшості груп корисливого насильницького спрямування можна робити, порівнюючи тривалість та інтенсивність спільної злочинної діяльності на базі даних таблиці 2.

Таблиця 2

Залежність між тривалістю існування групи та кількістю вчинених корисливих насильницьких злочинів

Час існування групи	Кількість вчинених корисливих насильницьких злочинів						
	1 епізод	2 епізоди	3-5 епізодів	6-10 епізодів	11-15 епізодів	16-20 епізодів	понад 20 епізодів
1 доба	62,5%	2,6%	0,8%	-	-	-	-
2-31 день	0,8%	4,7%	4,7%	0,6%	-	-	-
1-6 міс.	0,6%	3,8%	4,3%	1,5%	0,2%	-	-
6-12 міс.	-	0,4%	1,3%	1,7%	-	-	0,6%
1-2 роки	-	0,6%	1,5%	0,8%	0,6%	0,2%	0,2%
2-3 роки	-	-	1,3%	0,6%	0,2%	-	-
Понад 3 роки	-	-	0,6%	1,1%	0,2%	0,6%	0,4%

Слід зазначити, що тривалість злочинної діяльності 76,1% груп корисливого насильницького спрямування вимірюється одним місяцем, а кількість вчинених злочинів коливається від 1 до 5. При цьому 62,5% груп проіснували 1 добу й здійснили одне посягання. Головним чином йдеться про нестійкі групи, члени яких вчинили грабежі, розбої, вбивства з корисливих мотивів, незаконне заволодіння транспортом, частково вимагання. Надалі, із розширенням періоду функціонування групи, помітного зростання інтенсивності злочинної діяльності не спостерігається.

Виходячи з міркувань кругової поруки при очевидній ймовірності кримінального переслідування, цілком оптимальним виглядає малочисельний склад такої групи. Рівновеликі частки майнової вигоди, пов'язаність спільним застосуванням насильства до потенційної жертви, взаємне прийняття ризику активізують і спрямовують злочинну волю реалізувати невігядливий задум легкого «заробітку», щоб так би мовити в неробстві «перелізти до завтра». Однак ретроспективна оцінка події злочину та її результатів, аналіз інструментального «вкладу» кожного з них у досягнення поставленої мети, розміру кримінальної наживи тощо у більшості випадків виявляють розходження очікувань членів групи з реальними наслідками. Ризик негативних наслідків не компенсується бажаною матеріальною винагородою, а взаємні звинувачення й гострі протиріччя при розподілі награбованого майна призводять до розпаду та викриття цих груп.

Підсумовуючи дослідження першої, більш масової тенденції групових корисливих насильницьких проявів, слід сказати, що уявна примітивність структури 2-3 осібних груп на практиці виявляється навіть об'єктивно оптимальною для досягнення нескладних цілей. Співвиконавський груповий спосіб безпосереднього насильницького впливу на потерпілого цілком забезпечує отримання матеріальної вигоди хоча й невеликих розмірів, проте достатньої для тимчасового задоволення квазі-потреб у спиртних напоях, наркотиках та розвагах. Більшість таких груп орієнтовані на ситуативну вигоду, тому вони структурно й функціонально недиференційовані, кримінальні наміри їх учасників нестійкі, а злочинна діяльність нетривала.

Дещо інший вектор розвитку групових корисливих насильницьких виявлень при складних формах співучасті. Орієнтованість на великі та особливо великі розміри матеріальної вигоди передбачає об'єктивно складніші форми злочинної діяльності з відповідною структурною організацією групи, функціональним розподілом ефективної взаємодії, що найбільш виразно проявляється на прикладі бандитизму, вбивств на замовлення, кваліфікованих і особливо кваліфікованих видах незаконного позбавлення волі та викраденнях людей і частково спостерігається при вимаганнях. Досить рідко зустрічається розподіл ролей при незаконному заволодінні транспортними засобами та розбоях. У певній мірі об'єктивно прибутковіший характер злочинної діяльності корелює зі складністю загальної

мети, вищим ступенем колективного ризику, котрі призводять до організаційного структурування спільноти.

Як показує судова практика, близько двох третин складної співучасті (по факту викриття) представлено групами у складі 4 і більше злочинців, у третині випадків фігурують 3-осібні групи. Задовольнити матеріальні потреби й корисливі інтереси значного числа осіб, які об'єднуються на основі злочинної діяльності, можна або спланувавши разове, проте надприбуткове посягання, або намітивши програму систематичних злочинних дій, що за принципом наростаючого підсумку забезпечать стабільну матеріальну базу, необхідну для функціонування угруповання. З моменту об'єднання співучасників інтегруючим началом трансформації інтелектуальних і вольових зусиль у відносно єдину силу, окрему функціональну одиницю, виступають загальні цілі, спільні засоби і єдиний результат групової діяльності. Зважимо, що чисельна група більше ризикує бути викритою, її просторове буття ізольоване, у міжособистісних взаєминах панує атмосфера крайньої нетерпимості до проявів неузгодженої самостійності, що можуть зашкодити реалізації спільної мети⁶. Включеність у злочинну діяльність спрямовує відносини учасників групи в суто функціональне русло. Розподіл ролей у єдиному плані посягання передбачає не просто фізичну взаємодію, а й взаємообумовленість дій співучасників, кількаланкове опосередкування спільної діяльності, ускладнений механізм спричинення фізичної шкоди жертві. Найбільш ефективна структурна організація і функціональна збалансованість спостерігається в організованих формах складної співучасті, що характерно для бандитизму (95%), незаконного позбавлення волі та викрадення людей (9,1%), вбивств на замовлення (8,6%), вимагань (7,4%). Рідше зустрічається при незаконному заволодінні транспортом (4,2%), розбоях (3,9%), вбивствах із корисливих мотивів (2,7%), грабежах (1,2%). Кримінологи відзначають характер спеціальної підготовки злочинної діяльності організованих груп корисливого насильницького спрямування, що у 66% випадків включає добір спеціалістів певного фаху, підшукування спеціальних знарядь. Вживаються заходи захисту злочинної діяльності оргугруповання шляхом залучення злочинних авторитетів (22%), бойовиків із злочинного середовища (28%). З метою забезпечення

⁶ Джекебаев У.С., Вайсберг Л.М., Судакова Р.Н. Соучастие в преступлении. (Криминологические и уголовно-правовые проблемы). – Алма-Ата: «Наука» Каз ССР, 1981. – С. 82.

згуртованості організованої групи у 63% випадків розроблялася система внутрішньогрупових правил поведінки і санкцій за їх невиконання⁷. Із наведеного випливає, що складна форма співучасті корелює з характером злочинової діяльності та її високодоходністю. Удосконалена структурна організація та рольовий розподіл передбачають створення умов для тривалішого функціонування угруповання й відповідно стабільного збагачення.

Ретроспективно охарактеризувати мотиви корисливих насильницьких злочинів можна на підставі аналізу предметів злочинного посягання, їх речового змісту та вартісного виразу. Загальною тенденцією аналізованої категорії злочинів є домінування фінансової опредмеченості спонукань до насильницьких форм збагачення. Результати узагальнення судової практики свідчать про найвищу суб'єктивну значущість для злочинців грошових та золото-валютних цінностей: вбивства з корисливих мотивів (58,6%), бандитизм (65,0%), грабіж (56,5%), розбій (58,0%), вимагання (72,4%), незаконне позбавлення волі та викрадення людей (71,6%). Для порівняння: на початок 90-х років серед предметів найбільш поширених корисливих насильницьких злочинів грабежів і розбоїв гроші займали близько 25%, а золоті вироби – 8%⁸. Особливо контрастно фінансова предметність посягань виявляється на прикладі вбивств на замовлення, оскільки 91,4% мотивів виконавців були опосередковані грошовою винагородою, а 8,6% – прагненням отримати в якості оплати виконання замовлення квартиру. Мотиви замовників полягали в перерозподілі доходів від підприємницької діяльності – 51,1%, неповерненні боргу та уникненні витрат – 37,5%, бажанні заволодіти правами на нерухомість, акціями – 11,4%. Новітньою рисою корисливих насильницьких посягань стало заволодіння правостановлюючими документами та цінними паперами, що притаманно для незаконного позбавлення волі та викрадення людей (28,6%), вимагання (12,2%), вбивств на замовлення (11,4%), вбивств з корисливих мотивів (1,1%).

Другу позицію серед предметів злочинного посягання займають побутові речі хатньої обстановки і господарський рена-

⁷ Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика У 3 кн. – Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. – К.: Ін Юре, 2007. – С. 323, 324.

⁸ Елисеєв С.А., Прозументов Л.М. Общеуголовные корыстные преступления: криминологическая характеристика, уголовная ответственность: Учеб. пос. – Томск: Изд-во Томск. ун-та, 1991. – С. 32.

мент (переважно аудіо / відео апаратура, оргтехніка, а також різноманітне майно широкого господарського вжитку) – вбивства з корисливих мотивів (21,2%), грабежі (12,0%), розбої (15,6%), вимагання (3,3%), бандитизм (10,0%). Не менш представленими виявилися особисті носильні речі (мобільні телефони, одяг, біжутерія) – вбивства з корисливих мотивів (7,7%), грабежі (26,6%), розбої (21,4%), вимагання (2,2%). Привертає увагу мотивуюча функція транспортних засобів, що характерно не тільки для злочинів, передбачених статтею 289 КК (100%), але й зустрічається серед 2,3% вбивств з корисливих мотивів, 7,7% вимагань, 12,5% бандитських нападів. Серед іншого майна можна виділити зброю: вбивства з корисливих мотивів – 1,0%, розбої – 2,5%, бандитизм – 7,5%. Решту становить високоліквідне майно (вироби з чорних та кольорових металів, худоба), а також продукція споживчого призначення (спиртні напої, продукти гощо).

Характер привласненого майна відбиває не тільки предметний зміст корисливих мотивів, але й більш-менш повно відповідає прагненням уявного кінцевого результату, меті корисливих насильницьких злочинів. Спілкування із засудженими переконуює, що грошово-валютні цінності були найбажанішими благами, якими в ідеалі прагнули заволодіти злочинці. Напевно тільки в разі їх відсутності «доводилося» брати інше високоліквідне майно. Наведемо результати опитування засуджених. Метою власної злочинної поведінки вони вважають: роздобути гроші для пиятики і розваг – 29,5%, мати кошти на власні потреби – 18,5%, бажання «пожити, як всі», отримати раніше недоступні задоволення – 14,9%, покращити своє матеріальне становище – 14%, підняти свій авторитет – 8,2%, віддати борги – 4,1%, відновити матеріальну справедливість – 3%, інші – 1,9% (полювання за чужим добром тощо). Решта злочинців уникли відповіді на це питання. Отже, сфокусованість устремлень злочинців на грошових коштах очевидна, а значить маємо підстави визнати домінуючу фінансову опосередкованість корисливих мотивів характерною рисою корисливої насильницької злочинності. Встановлена тенденція змін у предметному складі майна від речових до фінансових вигод свідчить про наближення корисливих насильницьких посягань за предметним змістом мотивації й цілепокладання до корисливих (ненасильницьких) злочинів, чого раніше не спостерігалось. Дослідження найпоширеніших

корисливих насильницьких злочинів грабежів і розбоїв за радянської доби надовго сформували серед кримінологів думку про ситуативний, а подекуди навіть випадковий характер усієї групи корисливих насильницьких злочинів⁹, умисел, що ратово виник, стійке поєднання корисливих і хуліганських спонукань¹⁰, зведення елемента вигідності до прагнення задовольнити потребу в спиртних напоях¹¹. Думається, що такі знання певною мірою застарілі, не зовсім адекватно відбивають сучасну кримінальну дійсність, і тим паче не можуть поширюватися на усю типологічну групу корисливих насильницьких злочинів. Припускаємо існування певної залежності між номінальним виразом предметів корисливих спонукань та характером злочинної діяльності. Емпіричним матеріалом для висновків з цього приводу може служити оцінка розмірів вилученого в потерпілих майна при корисливих насильницьких посяганнях. Результати дослідження даного показника для наочності сприйняття викладені у таблиці 3.

Таблиця 3

Розмір вилученого майна та заподіяної матеріальної шкоди при корисливих насильницьких посяганнях (2001-2007 рр.)

Номінальний розмір майна (у грн.)	Види корисливих насильницьких злочинів							
	115 п.6	115 п.11	146	186	187	189	257	289
1-100	9,6%	-	-	17,6%	10,8%	9,9%	-	-
101-500	27,9%	-	-	42,1%	27,9%	29,1%	-	-
501-1000	26,3%	-	-	20,9%	23,0%	23,5%	5,0%	-
1001-5000	28,4%	5,7%	7,1%	18,6%	24,2%	24,3%	22,5%	9,3%
5001-10 000	3,6%	8,5%	28,6%	0,8%	3,8%	3,3%	17,5%	31,3%
10 001-50 000	3,6%	48,7%	35,7%	-	8,7%	7,7%	40,0%	42,3%
Більше	0,6%	37,1%	28,6%	-	1,6%	2,2%	15,0%	17,1%

Аналіз значень показників номінального виразу вилученого в потерпілих майна дає підстави поділити корисливі насильницькі злочини за мірою вигідності (доходності) на дві умовні

⁹ Цалиев А.М. Корыстно-насильственные преступления и их причины в республиках Северного Кавказа / Отв. Ред. В.В. Орехов.- Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1990. – С. 57.

¹⁰ Ответственность за грабеж и личность грабителя: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 114.

¹¹ Вопросы теории и практики предупреждения корыстных преступлений: Учебник. – М.: Юрид. лит., 1989. – С. 48.

групи: високодоходні й низькодоходні. Як відомо, в таких складах злочинів, як грабїж, розбїй, вимагання, існує кваліфікуюча ознака великих та особливо великих розмірів вилученого майна. Узагальнення судової практики показало, що лише 3,2% грабежів, 12,6% розбоїв і 17,8% вимагань кваліфікувалися судами як такі, що спричинили великі розміри матеріальної шкоди, ще 0,8%, 2,2%, і 5,5% відповідно – особливо великі збитки. Звідси випливає, що в середньому лише шоста частина грабежів, розбоїв і вимагань може бути віднесена до умовної групи високодоходних злочинів. За показниками міри прибутковості до грабежів, розбоїв і вимагань наближаються вбивства з корисливих мотивів, хоча тут вигода вартісно недиференційована. Звідси випливає, що загальною тенденцією буде віднесення до групи низькоприбуткових корисливих насильницьких злочинів грабежів, розбоїв, вимагань і вбивств з корисливих мотивів.

Рухаючись у напрямку зростання номінальної вартості вилученого в потерпілих майна (див. таблицю 3), спостерігаємо чітке вирізнення 4-х видів корисливих насильницьких злочинів: вбивства на замовлення, бандитизм, незаконне позбавлення волі та викрадення людей, а також незаконне заволодіння транспортом, реальні збитки від яких на порядок вищі, ніж у попередньої групи. Даний факт свідчить про об'єктивну високоприбутковість цих різновидів корисливої насильницької злочинної діяльності, не зважаючи на ту обставину, що розмір матеріальної шкоди не передбачений як кваліфікуюча ознака складу названих злочинів (окрім ст.289 КК). Слід відверто визнати, що в умовах ринкової економіки зазначена злочинна діяльність фактично стала високоприбутковим різновидом кримінального бізнесу.

Матеріально опосередкована мета визначає характер засобів, що конкретизуються у способах і знаряддях виконавчих дій. Вже на етапі цілепокладання разом із постановкою мети злочинці в принципі обирають шлях досягнення кінцевого результату, загалом усвідомлюють інструментальну форму (модель) поведінки, зокрема насильницьку. Кримінологічна оцінка форми злочинної поведінки досить важлива, оскільки в розрізі масового відтворення виявляються родові риси злочинця, установлена соціальна причинність. Зрозуміти логіку злочинців у виборі саме насильницьких способів реалізації злочинного наміру вкрай складно, не окресливши загальних підходів у вирішенні цієї проблеми. З'ясувати причини вибору насильства як засобу

збагачення, його переваги над іншими способами викрадення, спробуємо на матеріалах інтерв'ювання засуджених, яким було поставлене це питання. Так, 18,8% респондентів повідомили, що для них насильство – звичний спосіб досягнення життєвих цілей, 54,1% – найшвидший і найнадійніший (у тому числі 12,7%, бо потерпілий сам вкаже місце знаходження матеріальних цінностей), 21% – безпечний, бо дозволив здолати реальний опір жертви, такий, що забезпечив утримання майна й безпечне зникнення з місця події – 1,6%. Решта – не відповіли. Звідси можемо виділити загальні критерії переваг насильства при реалізації корисливих цілей: 1) швидкість досягнення мети, тобто негайна реалізація злочинного наміру, хвилююче передчуття заволодіння чужим майном; 2) надійність – висока ймовірність отримання бажаного ефекту здолання опору жертви і придатність даного способу для досягнення кінцевої мети збагачення; 3) безпечність – мінімізація ризиків небажаних наслідків для злочинців (загроза життю та здоров'ю і загроза кримінальних санкцій); 4) стереотипна поведінкова установка.

Специфіка корисливих насильницьких злочинів полягає в ланцюгу цілей, поетапному порядку виконання дій: перш ніж досягти кінцевої (вигідної) мети заволодіння чужим майном, необхідно спричинити проміжний (невигідний) наслідок – здолати опір власника цього майна чи особи, у віданні або під охороною якої воно перебуває. У такому разі насильство функціонально підпорядковано кінцевій меті й виступає необхідним засобом її досягнення¹². Постає питання: від чого залежить вид застосованого насильства (фізичного чи психічного)? Думаємо, від суб'єктивної значущості майна, що стає предметом посягання. Така значущість детермінована місцем благ даного виду (предметів потреб, інтересів) у шкалі суспільних цінностей. Загальна атрибуція фінансових благ перетворює їх у пріоритетний (бажаний) об'єкт власності для усіх членів суспільства. Візьмемо до уваги той факт, що переважна більшість корисливих насильницьких злочинців прагнули заволодіти саме грошовими коштами та золото-валютними цінностями, а значить, чітко усвідомлювали високу ймовірність опору потерпілих, для яких суб'єктивна цінність даного майна не менш важлива, аніж для злочинців. Звідси цілком обґрунтованим виглядає домінування

¹² Дегель П. С., Котов Д. П. Суб'єктивна сторона преступлення и ее установление. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1974. – С. 99.

фізичного насильства, як найбільш ефективного засобу досягнення фінансово опосередкованої мети. За даними нашого дослідження, співвідношення фізичного й психічного насильства в заданій послідовності виглядає так: незаконне позбавлення волі або викрадення людей – 71,4% і 28,6%, насильницький грабіж – 78,9% і 21,1%, розбій – 75,4% і 24,6%, вимагання – 72,2% і 27,8, бандитизм – 85% і 15%, незаконне заволодіння транспортом – 81,2% і 18,8% відповідно. Здолати прогнозовано завзятіший опір потенційних жертв, у яких планується вилучити найцінніше майно (гроші, валюту та золото) об'єктивно надійніше силовим шляхом. Між тим, приблизно п'ята частина корисливих насильницьких посягань здійснювалася у формі психічного насильства. При погрозах потерпілим давали зрозуміти безвихідність їх становища, нерідко демонструючи знаряддя злочину, в тому числі зброю. Погрози висловлюються вибірково, в основному жертвам, які на момент посягання не здатні захиститися належним чином, тому назагал носять показово принизливий характер, піднімають самооцінку нападників.

Інструментально визначена насильницька форма поведінки конкретизується в найбільш прийнятних способах і знаряддях виконання цілеспрямованих дій. Кримінально-правова теорія під способом вчинення злочину розуміє певний порядок, послідовність рухів і прийомів, що застосовуються особою для вчинення злочину¹³. На думку М.І. Панова, сутність способу проявляється в операційній, динамічній своєрідності виконання дій. Форма злочинної поведінки визначається цілями, а способи – умовами їх досягнення¹⁴. Вигідність (прибутковість) і складність мети (наявність фізичних та технічних перешкод), а також реальний хід виконання задуму обумовлюють індивідуальний вибір операціональського й знарядійного арсеналу насильницького впливу на ютерпілх. Залежно від використання допоміжних предметів (знарядь) вчинення злочину, виявлені способи вчинення злочинів класифікуємо на знарядійні та незнарядійні. Можна стверджувати, що загалом для корисливих насильницьких злочинів характерний знарядійний спосіб виконання кримінально караних дій – вбивства з корисливих мотивів (90,7%), вбивства, вчиненого

¹³ Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М.: Гюриздат, 1960. – С. 71.

¹⁴ Панов Н.И. Способ совершения преступления и уголовная ответственность. – Х.: Вища шк., 1982. – С. 34.

на замовлення (100%), незаконне позбавлення волі та викрадення людини (85,8%), грабіж (44,4%), розбій (67,5%), вимагання (61,1%), бандитські напади (92,5%), незаконне заволодіння транспортом (85,9%). Насамперед, нас цікавили факти застосування зброї. Вони мали місце при вбивствах з корисливих мотивів (13,5%), вбивствах, вчинених на замовлення (85,6%), незаконному позбавленні волі та викраденні людини (35,5%), розбоях (14,6%), вимаганнях (18,7%), бандитських нападах (75,0%), незаконному заволодінні транспортом (34,9%). Тут переважає вогнепальна (бойова, мисливська, спортивна) й вибухова зброя, функціонально призначена й технічно придатна для ураження живої цілі та вилучена з цивільно-правового обігу. Крім цього, розбої, вимагання, незаконне заволодіння транспортом, незаконне позбавлення волі та викрадення людини супроводжуються погрозами використання та реальним застосуванням пневматичної, травматичної і газової зброї. Доволі рідко фігурує холодна зброя. З наведеного вбачається зв'язок між використанням зброї та доходністю злочинного посягання. Для групи високоприбуткових злочинів типовіші збройні форми насильства. Значні витрати на придбання вогнепальної зброї та вибухових пристроїв перекриваються високими доходами злочинних наслідків матеріального характеру.

Більш представницька група низькодоходних корисливих насильницьких злочинів виявляє якісно інший склад знарядь заподіяння шкоди тілесній недоторканості, здоров'ю та життю потерпілих. У суспільній свідомості склалися асоціативні уявлення про окремі ряд предметів як небезпечних, що за певних життєвих обставин можуть стати досить ефективними знаряддями нападу чи захисту, у тому числі летальної дії. Так звана група колючо-ріжучого та рубаючого знаряддя (яку умовно назовемо предметами широкого господарсько-побутового вжитку — ножі, сокири, молотки, викрутки, стаместки, шило, ножиці та ін.), яка давно перетворилася на потаємну «народну зброю» оборонного призначення, а для осіб з корисливими намірами вона стала доступною квазі-зброєю нападу. Поширеність даних знарядь говорить сама за себе: вбивства з корисливих мотивів — 49,5%, вбивства, вчинені на замовлення, — 5,7%, незаконне позбавлення волі та викрадення людини — 14,2%, розбої — 30,6%, вимагання — 11,1%, бандитизм — 7,5%, незаконне заволодіння транспортом — 29,7%.

Чинне місце посідають підшукані, виготовлені та спеціально пристосовані предмети, якими заподіювалися різного ступеня тяжкості тілесні ушкодження чи смерть потерпілих. Йдеться про зручні за розмірами для прихованого перенесення фрагменти арматури, металевих труб, різних форм предмети, відлиті зі свинцю, біти, саморобні пристрої «удавка», спецзасоби (гумовий кийок, наручники, електрошокер) тощо – вбивства з корисливих мотивів (10,2%), незаконне позбавлення волі та викрадення людини (35,8%), грабежі (4,8%), розбої (10,8%), вимагання (22,2%), бандитизм (7,5%), незаконне заволодіння транспортом (17,2%).

Знаряддями злочину були й предмети, підібрані безпосередньо на місці події (камінь, цегла, палиця, пляшка), елементи одягу (ремінь, хустка), побутові речі (праски, окремі меблі, посуд, шнури електроприладів, господарські мотузки) тощо – вбивства з корисливих мотивів (16,6%), грабежі (39,6%), розбої (10,4%), вимагання – 4,4%, незаконне заволодіння транспортом (6,2%). Подекуди злочинці використовували електричний струм, отруту, газ – вбивства на замовлення (8,5%), вимагання (4,4%), бандитизм (2,5%) і близько піввідсотка вбивства з корисливих мотивів та розбоїв.

Умовна група корисливих насильницьких злочинів, що вчинялися незвичайними способами, по-різному представлена у структурному співвідношенні. Застосування безпосередніх енергетично-мускульних зусиль рук і ніг злочинців (простіше кажучи нанесення ударів у різні частини тіла потерпілим) є найбільш типовим для грабежів (55,6%), рідше зустрічається при вимаганнях (38,9%), розбоях (32,5%), незаконному позбавленні волі та викраденні людини (14,2%), незаконному заволодінні транспортом (14,1%), також трапляється при вбивствах корисливих мотивів (9,3%) і бандитських нападах (7,5%). Звичайний, характер та інтенсивність фізичного впливу тут неоднаковий, проте важко не помітити значне переважання групи низькодоходних корисливих насильницьких посягань, що наводить на думку про інструментальну достатність обраних засобів впливу для досягнення нескладної мети та отримання незначних розмірів матеріальної вигоди.

На підставі вищевикладеного можна зробити загальний висновок про цілераціональну природу корисливого насильства, свого роду рентабельність результату у співвідношенні ризиків

і матеріальної вигоди. Інтегративною ознакою насильницького способу реалізації корисливих намірів виступає доцільність, тобто інструментальна придатність вирішити поставлене завдання в умовах різного ступеня ризику.

Розгляд структури був би неповним без аналізу сфер суспільного життя, в яких функціонує та відтворюється корислива насильницька злочинність. Відразу зауважимо, що кримінологічний кут зору на проблему сфер суспільного життя зовсім не зводиться до визначення виду суспільних відносин, поставлених під охорону кримінального закону. З кримінологічних позицій важливо окреслити області криміногенних інтересів, що стали могутніми стимулами корисливої насильницької злочинної активності. Прикладний аспект проблеми полягає у визначенні координат перехрещення добродійних інтересів власників майна, осіб, у віданні або під охороною яких воно перебуває, та криміногенних інтересів злочинців до отримання вигоди, незаконно привласнення насильницькими засобами. Вироблені в процесі суспільного виробництва матеріальні блага (товари і послуги) мають певні місця зберігання, обігу та споживання. Оскільки предметом більшості корисливих насильницьких злочинів виступає майно, що перебуває в приватній власності населення, то цілком закономірним виглядає зосередження матеріальних цінностей у житлово-побутовій сфері, де в середньому вчиняється понад 1/2 усіх корисливих насильницьких злочинів. Як відомо, власники майна та особи, у віданні чи розпорядженні яких воно перебуває, зобов'язані забезпечити належні умови для його зберігання і, по суті, самотужки захистити свої майнові права разом із фізичною недоторканістю, життям та здоров'ям від протиправних посягань. На жаль, сьогодні більшості громадян не під силу забезпечити належний як майновий, так і індивідуальний захист через брак коштів, тому доводиться боронити свої статки ціною власного життя та здоров'я, а житлово-побутовий сектор у цьому сенсі перетворився на «ахілесову п'яту» суспільства. Сфера громадських взаємин та масового відпочинку, окреслена рамками території громадських місць (вулиці, майдани, парки, сквери), посідає друге місце по незахищеності майна суб'єктів права власності, що є особливо актуальним для міського середовища, менше для сільської місцевості. Показово, що в середньому 5^а-та частина злочинів досліджуваної категорії вчиняється у здавалося би пріоритетно захищеній галузі правопорядку.

Наступною в рейтингу криміногенних йде сфера транспорту та дорожньої інфраструктури, в межах якої в середньому вчиняється кожне 9-те корисливе насильницьке посягання. Природнім простором для товаро-грошового обігу є сфери торгівлі, підприємництва та діяльності фінансових установ. Функціональний ризик втрати частини товарно-грошової маси компенсується системою захисту та охорони, що протистоїть реалізації злочинних намірів корисливого насильницького спрямування. Тим не менш названі сфери завжди перебуватимуть «під прицілом» охочих розбагатіти вмить, і надалі спокушатимуть небайдужих до чужого багатства. На сьогодні в середньому кожне 11-те корисливе насильницьке посягання вчиняється в царинах торгівлі, підприємництва, діяльності фінансових установ. Сфера дозвільних послуг та розваг переформатувалася відповідно до ринкових законів пошиту на азартно-розважальні заклади, місця алкоголізованого проведення вільного часу, комерційні спортивні клуби. Усі ці послуги надаються на платній основі, тому й потік охочих отримати задоволення від їх споживання завжди має при собі готівкові кошти, чим і привертає увагу криміногенних прошарків населення. У середньому кожен 14-тий корисливий насильницький злочин вчиняється саме у сфері дозвільних послуг та розваг. В інших сферах задоволення матеріальних і пов'язаних з ними потреб та інтересів життєдіяльності людей вчиняється решта корисливих насильницьких посягань.

Кримінологічна інформативність місця вчинення злочину полягає в топографічному визначенні віктимогенних осередків, в рамках яких найбільш контрастно проявляється уразливість до корисливих насильницьких злочинних проявів. Секторальний підхід дозволяє умовно поділити соціальний простір на 8 територіальних груп: 1) житло – місце постійного або тимчасового проживання і зберігання матеріальних благ (квартира, будинок, гуртожиток, готель); 2) прибудинкова територія й місця загального користування в житлових приміщеннях (закриті двори, під'їзди, ліфти, сходові клітки); 3) розважальні заклади (ресторан, кафе, шинок, ігрові зали гральних автоматів, комп'ютерні клуби, фітнес-центри, спалони); 4) фінансові установи (банк, готівкова каса, пункт обміну валют, ломбард, офіс, ювелірні відділи, банкомати); 5) торгівельні організації (магазини, кіоски, супермаркети, базари, пункти прийому вторинної сировини, склади і сховища); 6) громадські місця (вулиці, майдани, парки, сквери); 7) тран-

спорт та автодороги (у т.ч. зупинки транспорту, стоянки, гаражі, реммайстерні, заправки, вокзали); 8) безлюдні місця (ліс, лісопосадки, водоймища, урвища, пустирі тощо). Результати структурного розподілу (згідно з визначеними територіальними групами) викладені в таблиці 4.

Таблиця 4

**Топографічний розподіл
корисливих насильницьких злочинів**

Місце вчинення злочину	Види корисливих насильницьких злочинів							
	115 п.6	115 п.11	146	186	187	189	257	289
Житло	62,8%	17,2%	57,4%	18,5%	27,5%	45,6%	55,0%	-
Прибудинкова територія	2,2%	34,4%	7,1%	13,8%	12,0%	4,4%	5,0%	-
Розважальні заклади	4,6%	22,8%	7,1%	7,2%	7,2%	5,5%	2,5%	3,1%
Фінансові установи	2,3%	2,8%	-	1,6%	2,2%	3,3%	15,0%	-
Торгівельні організації	8,3%	-	-	5,6%	5,9%	13,3%	12,5%	-
Громадські місця	6,8%	5,7%	14,2%	46,1%	38,4%	11,1%	2,5%	18,7%
Транспорт	3,3%	11,4%	14,2%	4,8%	5,2%	6,6%	5,0%	36,0%
Безлюдні місця	9,7%	5,7%	-	2,4%	1,6%	10,0%	2,5%	42,2%

Найнебезпечнішою тенденцією, що впливає з аналізу значень показників вищенаведеної таблиці, є зміщення притяжного центру проявів корисливої насильницької злочинності від громадських місць до житла та прибудинкової території. За радянської доби, в умовах відсутності приватної власності, кримінологи одностайно заявляли про вуличний характер до 70%-80% корисливих насильницьких злочинів, при цьому частка розбоїв із проникненням в житло коливалася в межах 9-14% [321, с. 24; 13; 33]. На той час житло не становило корисливого інтересу для злочинців, бо грошові заощадження зберігалися в ощадбанках, а незначний обсяг та низька вартість предметів домашньої обстановки основної маси населення робили помешкання непривабливим об'єктом нападу. Натомість модним стилем життя радянських людей було хизування дороговартісним верхнім одягом, головними уборами з хутра, ювелірними при-

красами, носильними речами. Відповідно й нелегальний ринок збуту викраденого був налаштований саме на це високоліквідне майно. У ринкових умовах все докорінно змінилося. Тепер житло – місце акумуляції товарно-матеріальних цінностей і зберігання грошових заощаджень, що значно посилює його вкритимізацію. Якщо до житла додати інші приміщення, в яких тимчасово або постійно зберігаються товарно-матеріальні цінності й готівкові кошти, то тенденція топографічних змін у поширенні корисливих насильницьких злочинних виявлень наведе ще більшої статистичної ваги. За таких обставин говорити про умисел, що виник раптово, імпульсивність злочинного рішення, хуліганський контекст корисливих мотивів напевно не доводиться. Понад дві третини корисливих насильницьких злочинів можна віднести до категорії завчасно спланованих, нехай навіть у найзагальніших рисах, на що, до речі, вказував і знарядійний спосіб посягань.

Посягання на відкритій місцевості (вулицях, провулках, парках тощо) можна умовно поділити на дві рівновеликі групи. Перша включає інтуїтивно-випадковий вибір жертв пограбувань та розбійних нападів з боку наркоманів, алкоголезалежних осіб і підліткових компаній. Друга передбачає свідомий вибір жертв, які необачно «засвітили» гроші чи привернули увагу респектабельним зовнішнім виглядом, нетверезим станом, виставленими напоказ дорогоцінними носильними речами. Зазвичай їх проводжають вслід до малолюдного й погано освітленого місця, щоб зненацька напасти і заволодіти поміченим перед цим майном.

Місце вчинення корисливих насильницьких злочинів залежить від часу, який традиційно у кримінологічних дослідженнях поділяють на пори року та години доби. За нашими даними, частіше аналізована категорія злочинів учиняється в осінньо-зимовий період: вбивства з корисливих мотивів (62,3%), вбивства, вчинені на замовлення (57,2%), незаконне позбавлення волі та викрадення людини (50,0%), грабіж (58,9%), розбій (55,8%), вимагання (50,1%), бандитизм (65,0%), незаконне заволодіння транспортом (68,9%), дещо рідше у весняно-літній період (у тій же послідовності): 37,7%, 42,8%, 50,0%, 41,1%, 44,2%, 49,9%, 35,0%, 31,1% відповідно. Розподіл корисливих насильницьких злочинів за годинами доби відображений у таблиці 5.

**Розподіл корисливих насильницьких злочинів
за годинами доби**

Години доби	Види корисливих насильницьких злочинів							
	Ст.115 п.6 ч.2	Ст.115 п.11 ч.2	146	186	187	189	257	289
Ранок 6-12 год.	12,3%	42,8%	7,1%	9,7%	9,2%	12,2%	17,5%	4,7%
День 12-18 год.	19,9%	20,0	57,1%	31,4%	21,7%	45,6%	15,0%	14,1%
Вечір 18-24 год.	46,5%	31,4%	35,8%	37,9%	45,6%	30,0%	45,0%	48,4%
Ніч 24-06 год.	21,3%	5,8%	-	21,0%	23,5%	12,2%	22,5%	32,8%

З наведеного вбачається переважання вечірньо-нічного періоду посягань, що у співставленні з осінньо-зимовим періодом року дозволяє говорити про інтенсивніше поширення корисливого насильства в темний час доби. Протягом даного проміжку часу основний людинопотік працюючого населення переміщається до власного житла, незайняті працею громадяни старшого покоління готуються до відпочинку, молодь, навпаки, вирушає на проведення вечірньо-нічного дозвілля. Розрахунок злочинців на темряву обумовлений прагненням мати запас часу на здоляння опору, примушування потерпілих вказати місця схову цінного майна, залишення з награваним місця події, при цьому уникаючи зустрічі з випадковими свідками. Якщо на відкритій місцевості на здійснення нападу витрачаються лічені хвилини. то напад на житло може розтягнутися до півгодини і більше.

У світлий період доби (ранком і вдень) вчиняють найбільш зухвалі і ретельно сплановані злочини, частіше використовують засоби маскування, транспорт, зброю, фірменний одяг, фальшиві посвідчення контролюючих органів та правоохоронних структур. Зранку злочинці, як правило, очікують жертв поблизу житла, по дорозі на роботу, нападають на щойно відкриті фінансові установи, пункти обміну валют, ювелірні магазини тощо. Вдень домінують посягання на торгівельні точки, частково фінансові установи, інкасаторські екіпажі, вуличні грабежі й розбої проти осіб, які отримали соціальні виплати, заробітну плату. Посеред дня вчиняють переважну більшість вимагань, окрім цього, обманним шляхом або під примусом потерпілих вивозять у без-

людні місця, здійснюють викрадення та незаконне позбавлення волі. Зароджується нова тенденція до нападів на житло у світлу пору доби, що особливо актуально для помешкання непрацюючої категорії населення, домогосподарок, пенсіонерів, дітей, які залишилися без нагляду батьків (останнє набуло значного розповсюдження в західних областях України). Зустрічаються й інші корисливі насильницькі посягання.

Таким чином, проведений структурний аналіз корисливої насильницької злочинності дозволив установити статистичні закономірності міжелементних зв'язків на рівні узагальнення типових злочинних проявів, що відбивають інтегративні властивості відносно цілісного феномену суспільного життя.

*Рекомендована до опублікування на засіданні
сектору дослідження проблем злочинності та її причин
ІВПЗ АПрН України
(протокол № 4 від 11 березня 2009 р.)
Рецензент – доктор юридичних наук, професор В.В. Голіна*